ERTA YOSHDAGI BOLALARDA GADJETLARGA QARAMLIK OQIBATIDA KELIB CHIQUVCHI “RAQAMLI ALALIYA” – NUTQ RIVOJLANISHIDAN ORTDA QOLISH MUAMMOSI VA UNI KORREKSIYALASH

Sultanova Jasmina Quatbay qizi
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti, Maktabgacha va boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishi, Maxsus pedagogika: Logopediya, 2-kurs talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada erta yoshdagi bolalarda gadjetlardan haddan tashqari foydalanish natijasida nutq rivojlanishining ortda qolishi, logopedik amaliyotda shartli ravishda “raqamli alaliya” deb ataladigan holatning kelib chiqish sabablari, belgilari va korreksiyalash yo‘llari tahlil qilinadi. Hamda “raqamli alaliya” tushunchasi rasmiy nevrologik tashxis emas, balki gadjetga qaramlik va nutqiy-muloqot muhitining yetishmasligi bilan bog‘liq pedagogik-logopedik muammo sifatida yoritiladi.

Kalit so‘zlar: raqamli alaliya, ZRR, nutq rivojlanishi, logopediya, korreksiya, kommunikativ rivojlanish.

Erta yosh davri bola rivojlanishida eng muhim va eng nozik bosqichlardan biri hisoblanadi. Aynan 1–3 yosh oralig‘ida bola atrof-muhitni faol idrok etadi, kattalar nutqiga javob qaytarishni boshlaydi, dastlabki so‘zlarni aytadi, predmet nomlarini o‘zlashtiradi, oddiy topshiriqlarni tushunadi, keyinchalik esa ikki-uch so‘zli gaplar tuzishga o‘tadi. Bu davrda nutq faqat biologik yetilish natijasida emas, balki kattalar bilan jonli muloqot, emotsional aloqa, taqlid, o‘yin va predmetli faoliyat asosida shakllanadi. So‘nggi yillarda ota-onalar, tarbiyachilar va logopedlar amaliyotida yangi muammo tez-tez uchramoqda: ayrim bolalar 2–3 yoshga yetgan bo‘lsa-da, faol nutqi juda kam, chaqirilganda har doim javob bermaydi, oddiy savollarga nutqiy reaksiya bildirmaydi, multfilm yoki videodagi iboralarni takrorlaydi, lekin kundalik muloqotda so‘zlardan maqsadli foydalanmaydi. Bunday holatlarda ota-onalar ko‘pincha “bolam hammasini tushunadi, lekin gapirmaydi”, “telefon ko‘rsa jim bo‘ladi”, “multfilm qo‘ysak ovunadi”, “o‘zi aytmaydi, lekin qo‘limizdan telefonni olib qo‘yadi” kabi fikrlarni bildiradi.

Logopedik-pedagogik amaliyotda bunday holat ayrim mutaxassislar tomonidan shartli ravishda “raqamli alaliya” deb yuritilmoqda. Biroq mazkur atamaga ilmiy ehtiyotkorlik bilan yondashish zarur. An’anaviy logopediyada alaliya markaziy nerv tizimining organik shikastlanishi bilan bog‘liq nutqning og‘ir rivojlanish buzilishi sifatida talqin qilinadi. “Raqamli alaliya” esa rasmiy tibbiy tashxis emas. U ko‘proq ekranli vositalardan ortiqcha foydalanish, jonli muloqotning kamayishi, bola bilan bevosita o‘yin va suhbat yetishmasligi natijasida yuzaga keladigan nutqiy sustlikni ifodalash uchun ishlatilayotgan shartli pedagogik-logopedik tushunchadir.

Bolalarda nutq rivojlanishi, muloqot, taqlid, predmetli faoliyat va ijtimoiy muhitning ahamiyati psixologiya, pedagogika, neyropsixologiya va logopediya fanlarida keng o‘rganilgan. L.S. Vigotskiy bolaning psixik rivojlanishini ijtimoiy muhit va kattalar bilan muloqot orqali tushuntirgan. Uning fikricha, nutq bolaning tafakkuri va ijtimoiy tajribasini shakllantiruvchi asosiy vositalardan biridir. A.R. Luriya esa nutqning miya faoliyati, idrok, harakat va oliy psixik funksiyalar bilan bog‘liqligini asoslab bergan.

Zamonaviy tadqiqotlarda ekran vaqti va bola nutqiy rivojlanishi o‘rtasidagi bog‘liqlik ham faol o‘rganilmoqda. Tadqiqotlarda erta yoshda passiv ekran tomoshasi, ayniqsa, kattalar bilan birgalikdagi muloqotsiz kechadigan ekran vaqti bolalarning so‘z boyligi, eshitib tushunish, javob qaytarish va ijtimoiy-kommunikativ faoliyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkinligi qayd etilgan.

Ekran bolaga tovush va tasvir beradi, lekin u bolaning javobini kutmaydi, uning qarashiga, mimikasiga, imo-ishorasiga moslashmaydi, bola aytgan tovush yoki so‘zga mazmunli reaksiya bildirmaydi. Jonli muloqot esa aynan shunday moslashuvchan va ikki tomonlama jarayondir.

Amerika Pediatriya Akademiyasi, Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti va boshqa xalqaro tashkilotlar erta yoshdagi bolalar uchun ekran vaqtini cheklashni, ayniqsa, 2 yoshgacha bo‘lgan bolalarda ekranli vositalardan foydalanishga ehtiyotkorlik bilan yondashishni tavsiya qiladi. Bu tavsiyalarning asosiy mazmuni shundan iboratki, ekranli vositalar bolaning uyqusi, harakati, o‘yini, ota-ona bilan muloqoti va real hayotdagi o‘rganish tajribasini siqib chiqarmasligi kerak.

“Raqamli alaliya” atamasi hozircha rasmiy klinik tasniflarda mustaqil tashxis sifatida qayd etilmagan. Shu sababli uni ehtiyotkorlik bilan, shartli atama sifatida qo‘llash lozim. Bu tushuncha asosan quyidagi holatlarni ifodalash uchun ishlatiladi: bola erta yoshdan boshlab gadjetga haddan tashqari ko‘p vaqt ajratadi, kattalar bilan jonli muloqoti kamayadi, predmetli o‘yin va ijtimoiy aloqalar sustlashadi, natijada faol nutq rivojlanishi yosh me’yoridan orqada qoladi. An’anaviy alaliya ko‘pincha bosh miya nutq zonalarining organik zararlanishi bilan bog‘liq og‘ir nutq buzilishi sifatida tushuntiriladi. Raqamli alaliya esa bunday organik shikastlanish bilan emas, balki nutqiy-rivojlantiruvchi muhitning yetishmasligi, passiv ekran stimullarining ortib ketishi va bola-katta muloqotining kamayishi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Shu bois bu ikki tushunchani aralashtirmaslik kerak.

Raqamli alaliya shartli tushunchasi quyidagi omillar bilan bog‘liq holda yuzaga keladi:

1. Bola kun davomida uzoq vaqt telefon, planshet yoki televizor qarshisida bo‘ladi.

2. Bola bilan kattalar o‘rtasidagi bevosita suhbat, birgalikdagi o‘yin va emotsional aloqa yetarli bo‘lmaydi.

3. Bola ko‘proq passiv tomoshabin bo‘lib qoladi, faol so‘zlashuv ishtirokchisiga aylanmaydi.

4. Multfilm va videolardagi tez almashinuvchi tasvirlar bolaning real predmetli o‘yinga bo‘lgan qiziqishini kamaytiradi.

5. Bola muloqot ehtiyojini so‘z bilan emas, yig‘lash, tortib olish, qo‘lidan yetaklash yoki telefon talab qilish orqali bildiradi.

6. Ekrandagi tayyor ovoz va tasvir bolaning mustaqil tasavvur, taqlid, savol-javob va muloqot qilish ehtiyojini susaytiradi.

Demak, “raqamli alaliya” deganda gadjetning o‘zi emas, balki gadjet sababli bola hayotida kamayib ketgan jonli nutqiy muhit asosiy muammo sifatida ko‘riladi. Gadjetga qaramlik bilan bog‘liq nutqiy sustlik turli bolalarda turlicha namoyon bo‘ladi. Biroq amaliyotda quyidagi belgilar ko‘p uchrashi mumkin:

– bola 2 yoshdan keyin ham faol so‘z boyligining juda kamligi;
– o‘z ehtiyojini so‘z bilan emas, imo-ishora, yig‘i yoki kattani qo‘lidan tortish orqali bildirish;
– chaqirilganda har doim javob bermaslik;
– ko‘z kontaktining sustligi;
– oddiy topshiriqlarni bajarishda qiyinchilik;
– multfilm iboralarini takrorlash, lekin real muloqotda undan foydalana olmaslik;
– “ber”, “ol”, “kel”, “ket”, “ich”, “yeyman” kabi oddiy funksional so‘zlarning kamligi;
– telefon yoki televizor bo‘lmasa bezovtalanish;
– real o‘yinchoqlarga qiziqishning pastligi;

– tengdoshlari bilan muloqotga kirishmaslik;
– tovushlarga, musiqaga yoki videoga ortiqcha qiziqish;
– ota-ona nutqini eshitgandek bo‘lsa ham, javobning sustligi.

Bunday belgilar kuzatilganda ota-ona darhol “bu faqat gadjetdan” deb xulosa qilmasligi kerak. Chunki nutq kechikishi eshitish muammosi, autizm spektri buzilishi, umumiy psixik rivojlanish kechikishi, nevrologik omillar yoki boshqa sabablar bilan ham bog‘liq bo‘lishi mumkin. Shuning uchun logoped, pediatr, nevrolog, psixolog va zarur hollarda surdolog ko‘rigidan o‘tish muhimdir.

Korreksion ishni to‘g‘ri tashkil etish uchun “raqamli alaliya”ga o‘xshash belgilarni boshqa nutq va rivojlanish buzilishlaridan farqlash zarur. Masalan, bola eshitishida muammo bo‘lsa, u kattalar nutqini yetarli eshitmasligi sababli gapirmasligi mumkin. Autizm spektri buzilishida esa nutq sustligi bilan birga ijtimoiy muloqot, ko‘z kontakti, takrorlanuvchi xatti-harakatlar, qiziqishlar torligi kabi belgilar ham kuzatiladi. An’anaviy alaliyada nutqning shakllanishi markaziy nerv tizimi bilan bog‘liq murakkab omillar asosida kechadi.

Gadjetga bog‘liq nutqiy sustlikda esa ko‘pincha bolaning jonli muloqot muhiti o‘zgartirilganda, ekran vaqti kamaytirilganda, ota-ona bilan faol o‘yin va nutqiy mashg‘ulotlar kuchaytirilganda ijobiy o‘zgarishlar sezilishi mumkin. Biroq bu barcha holatlarda bir xil bo‘lmaydi. Shu sababli tashxisni ota-ona emas, mutaxassislar jamoasi baholashi kerak.

“Raqamli alaliya”ga o‘xshash holatlarda korreksion ish kompleks tarzda tashkil etilishi lozim. Bunda asosiy maqsad faqat bolani so‘z aytishga majburlash emas, balki unda muloqotga ehtiyoj uyg‘otish, eshitib tushunishni rivojlantirish, kattalar bilan emotsional aloqa o‘rnatish, predmetli faoliyatni faollashtirish va nutqiy javobni rag‘batlantirishdan iborat bo‘ladi.

1. Ekran vaqtini kamaytirish

Birinchi qadam – gadjetlardan foydalanishni tartibga solishdir. Bunda telefonni birdaniga butunlay olib qo‘yish hamma bolaga ham mos kelmasligi mumkin, chunki ayrim bolalarda kuchli norozilik, yig‘i, agressiya yoki bezovtalik kuzatiladi. Shuning uchun ekran vaqtini bosqichma-bosqich kamaytirish maqsadga muvofiq.

Masalan, dastlab ovqatlanish vaqtida telefon bermaslik, keyin uxlashdan oldin ekran ko‘rishni to‘xtatish, keyin ertalabki ekran vaqtini kamaytirish, keyinchalik esa kunlik umumiy ekran vaqtini qat’iy cheklash mumkin. Eng muhimi, gadjet o‘rniga bola uchun qiziqarli real faoliyat taklif etilishi kerak. Telefon olib qo‘yilib, o‘rniga hech narsa berilmasa, bola bezovtalanadi. Shuning uchun ota-ona o‘yin, rasmli kitob, konstruktor, suv bilan o‘yin, qo‘g‘irchoq, mashina, kubik, qo‘shiq, sayr kabi faoliyatlarni taklif qilishi lozim.

2. Jonli muloqotni kuchaytirish

Nutq rivojlanishining eng muhim sharti – bola bilan kundalik jonli muloqotni ko‘paytirishdir. Ota-ona bola bilan alohida “dars” qilishni kutmasligi kerak. Kundalik hayotning o‘zi nutqiy mashg‘ulotga aylantirilishi mumkin: kiyinish, ovqatlanish, yuvinish, o‘yinchoq yig‘ish, sayr qilish, do‘konga borish, uy ishlarida ishtirok etish jarayonida bola ko‘plab so‘zlarni eshitadi va o‘zlashtiradi.

Masalan, ona bolaga kiyim kiydirayotganda: “Mana paypoq. Paypoqni kiyamiz. Bu qizil paypoq. Oyog‘ingga kiyamiz”, deb izoh beradi. Ovqatlanishda: “Bu non. Non yeymiz. Suv ichamiz. Yana beraymi?” kabi qisqa va aniq gaplar ishlatiladi. Bunda kattalar nutqi sodda, ravon, takroriy va vaziyatga mos bo‘lishi kerak.

3. “Eshitdim – tushundim – bajardim – aytdim” modeli

ZRR bo‘lgan bolalarda nutqiy topshiriqlar bosqichma-bosqich berilishi kerak. Avval bola ko‘rsatmani eshitadi, keyin tushunadi, so‘ng harakat bilan bajaradi, oxirida imkon qadar so‘z bilan ifodalaydi. Masalan, logoped “to‘pni ol” deydi. Bola to‘pni oladi. Keyin logoped “nima olding?” deb so‘raydi. Bola “to‘p” deb javob berishga undaladi. Agar bola aytolmasa, kattalar model beradi: “To‘p. Sen to‘p olding.”

Bu yondashuv bolani majburlamasdan, nutqiy javobga tayyorlaydi. Har bir topshiriq real predmet va harakat bilan bog‘langan bo‘lishi kerak.

4. Predmetli-o‘yin faoliyatini tiklash

Gadjetga haddan tashqari o‘rgangan bolalarda real o‘yin faoliyati sust bo‘lishi mumkin. Shuning uchun logopedik korreksiyada predmetli o‘yinlar juda muhim o‘rin tutadi. Bola mashinani yurgizadi, qo‘g‘irchoqni uxlatadi, hayvonchalarni ovqatlantiradi, kubiklardan uy quradi, idish-tovoq bilan “osh pishiradi”. Ana shu o‘yinlar davomida nutqiy birliklar tabiiy ravishda kiritiladi.

Masalan: “Ayiq uxlayapti”, “Mashinani yuritamiz”, “Qo‘g‘irchoq ovqat yeydi”, “Kuchuk vov-vov deydi”, “Mushuk miyov deydi”, “Uy quramiz” kabi sodda gaplar orqali bola predmet, harakat, tovush taqlidi va gap qurilishini o‘zlashtiradi.

5. Eshituv-nutqiy diqqatni rivojlantirish

Gadjetga o‘rganib qolgan bola ko‘pincha jonli nutqqa sust reaksiya bildiradi. Shuning uchun eshituv-nutqiy diqqatni rivojlantiruvchi o‘yinlar zarur. Masalan:

– “Kim chaqirdi?”
– “Qayerdan ovoz keldi?”
– “Qo‘ng‘iroq chalindi – top!”
– “Men aytgan predmetni ko‘rsat.”
– “Mushuk qanday ovoz chiqaradi?”
– “Qarsak bo‘lsa yur, jim bo‘lsa to‘xta.”

Bunday o‘yinlar bolaning eshitishga, farqlashga, kutishga va javob berishga o‘rganishiga yordam beradi.

6. Mayda motorika va artikulyatsion mashqlar

Nutq rivojlanishida mayda motorika ham muhim yordamchi vosita hisoblanadi. Barmoq o‘yinlari, munchoq terish, plastilin bilan ishlash, qog‘oz yirtish, tugma qadash, mozaika terish, chizish va bo‘yash mashqlari bolaning diqqatini, qo‘l-harakat koordinatsiyasini va nutqiy faolligini rivojlantiradi. Artikulyatsion mashqlar esa lab, til, jag‘ harakatlarini faollashtirishga yordam beradi. Masalan, “tabassum”, “naycha”, “otcha”, “soatcha”, “murabbo yalaymiz”, “tilni yuqoriga ko‘taramiz” kabi mashqlar o‘yin shaklida bajariladi. Bu mashqlarni bola charchamaydigan, qiziqadigan tarzda tashkil etish zarur.

Korreksion ishning bosqichlari:

Birinchi bosqich: diagnostika va kuzatish. Bu bosqichda bolaning ekran vaqti, nutqiy faolligi, eshitib tushunishi, ko‘z kontakti, o‘yin faoliyati, ota-ona bilan muloqoti, tovushlarga reaksiyasi va umumiy rivojlanishi o‘rganiladi. Ota-onadan bolaning kun tartibi, gadjetdan foydalanish vaqti, qaysi videolarni ko‘rishi, qachondan beri gapirishda kechikish borligi haqida ma’lumot olinadi.

Ikkinchi bosqich: raqamli gigiyena. Bu bosqichda oilada ekran vaqti tartibga solinadi. Ovqatlanish, uxlashdan oldingi vaqt, ertalabki uyg‘onish va oilaviy suhbat paytida gadjetlardan foydalanish cheklanadi. Televizor fon sifatida doimiy yoqib qo‘yilmaydi. Ota-onalarga bola bilan jonli muloqot qilish usullari o‘rgatiladi.

Uchinchi bosqich: muloqotga ehtiyoj uyg‘otish. Bola istagan narsasini darhol berib yuborish o‘rniga, uni qisqa nutqiy javobga undash zarur. Masalan, bola suv istasa, kattalar “suv de”, “ber de”, “yana de” kabi oddiy model beradi. Bola tovush, bo‘g‘in yoki so‘z bilan javob bersa, darhol ijobiy rag‘batlantiriladi.

To‘rtinchi bosqich: faol lug‘atni kengaytirish. Bola uchun eng zarur so‘zlardan boshlanadi: ona, dada, ber, ol, kel, ket, ich, ye, suv, non, to‘p, mashina, ayiq, yo‘q, bor, yana. Keyin predmet nomlari, hayvonlar, tana a’zolari, kiyimlar, ranglar, harakat fe’llari bosqichma-bosqich kiritiladi.

Beshinchi bosqich: gap tuzishga o‘rgatish. Dastlab ikki so‘zli gaplar shakllantiriladi: “suv ber”, “to‘p ber”, “mama kel”, “mashina yur”, “ayiq uxla”. Keyin uch so‘zli gaplarga o‘tiladi: “menga suv ber”, “katta to‘p ber”, “mashina tez yuradi”. Gaplar real vaziyat va o‘yin bilan bog‘liq bo‘lsa, bola ularni tezroq o‘zlashtiradi.

Erta yoshdagi bolalarda gadjetlardan haddan tashqari foydalanish nutqiy rivojlanishga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan muhim omillardan biridir. Bunday holatda bola jonli muloqot, predmetli o‘yin, ota-ona bilan emotsional aloqa va real hayotiy tajribadan cheklanib qoladi. Natijada faol so‘z boyligi, murojaat nutqi, eshitib tushunish, ko‘z kontakti, savol-javob va ijtimoiy-kommunikativ ko‘nikmalar sust rivojlanishi mumkin. “Raqamli alaliya” atamasi rasmiy tibbiy tashxis sifatida emas, balki gadjetga qaramlik va nutqiy muhit yetishmasligi bilan bog‘liq shartli logopedik-pedagogik muammo sifatida talqin qilinishi kerak. Bunday bolalar bilan ishlashda asosiy e’tibor ekran vaqtini kamaytirish, jonli muloqotni kuchaytirish, o‘yin faoliyatini tiklash, eshituv-nutqiy diqqatni rivojlantirish, mayda motorika va artikulyatsion mashqlarni qo‘llash, ota-onalar bilan hamkorlikda nutqiy muhit yaratishga qaratiladi.

Eng muhim xulosa shuki, bolada nutqning rivojlanishi ekran orqali emas, balki inson bilan inson o‘rtasidagi jonli muloqot orqali shakllanadi. Shu sababli erta yoshdagi bolalarni raqamli vositalarga haddan tashqari bog‘lab qo‘ymaslik, ularni ko‘proq gapirishga, eshitishga, o‘ynashga, taqlid qilishga va muloqotga jalb etish logopedik profilaktika va korreksiyaning asosiy yo‘nalishidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Vigotskiy L.S. Myshlenie i rech. – Moskva: Labirint, 1999.
2. Luriya A.R. Osnovy neyropsixologii. – Moskva: Akademiya, 2003.
3. Leontev A.A. Osnovy psixolingvistiki. – Moskva: Smysl, 1997.
4. Elkonin D.B. Psixologiya igry. – Moskva: Pedagogika, 1978.
5. Massaroni V. et al. How screen time affects language development in early life: A systematic review. Brain Sciences, 2023.
6. Alamri M.M. et al. Relationship Between Speech Delay and Smart Media in Children: A Systematic Review. Cureus, 2023.